

Müasir Azərbaycan dilində frazeologiyanın sərhədləri

*Elşad Abışov*¹

XÜLASƏ

Məqalədə müasir Azərbaycan dilçiliyində aktuallığı ilə diqqəti cəlb edən frazeologiya və onun sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi istiqamətində araşdırmalar aparılır; bir çox hallarda məcazi mənalı mürəkkəb feillərlə eyniləşdirilən feili frazeoloji vahidlərin həddləri müqayisə yolu ilə spesifik xüsusiyyətlər əsasında dəqiqləşdirilir. Tədqiqatda həmçinin məzmununda frazeoloji vahidlərin bir sıra xüsusiyyətlərini əks etdirən və bu səbəbdən “frazeoloji vahidlər” adı altında öyrənilən atalar sözləri və məsəllərin, həmçinin bu kateqoriyadan olan digər vahidlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinə görə frazeoloji birləşmələrdən fərqli söz qrupları olduğu aydınlaşdırılır, irəli sürülən mülahizələr mövcud qanunauyğunluqlar və praktik materiallar əsasında zənginləşdirilir.

AÇAR SÖZLƏR

frazeologiya, idiom, semantika, feil, qrammatika, leksika

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 12.11.2024

Qəbul edilib: 25.02.2025

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0000-0002-2707-729X> | elsad_abisov@mail.ru

The Boundaries of Phraseology in the Modern Azerbaijani Language

*Elshad Abishov*¹

ABSTRACT

In modern Azerbaijani linguistics, phraseology, which attracts attention with its relevance, and its boundaries are being researched. In researches, in many cases, the limits of verb phraseological units identified with complex verbs with figurative meaning are clarified based on specific characteristics through comparison. In the research, it is also clear that the proverbs and proverbs (all units of this category), which reflect a number of features of «phraseological units» in their content and therefore are studied under the name of phraseological units, have different groups of words in phraseological combinations due to their structural-semantic characteristics. The proposed considerations are enriched with existing laws and practical materials.

KEYWORDS

phraseology, idiom, semantics, verb, grammar, lexicon

ARTICLE HISTORY

Received: 12.11.2024

Accepted: 25.02.2025

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. <https://orcid.org/0000-0002-2707-729X> | elsad_abisov@mail.ru

Giriş

Dilçilikdə strukturuna və semantik spesifikliyinə görə maraq doğuran sahələrdən biri *frazeologiya* adlanır. Frazeoloji vahidlərin sistemli tədqiqinə, əsasən, XX əsrin ikinci yarısından başlanmış, ötən dövr ərzində bu elm sahəsinin nəzəri əsaslarını müəyyən edən tutarlı mülahizələr irəli sürülmüşdür. Aparılan araşdırmalara əsasən, frazeologiyanın dilçilikdə müstəqil bir bölmə olduğu müəyyən edilmişdir.

Əsas hissə

Müşahidələr göstərir ki, bu sahədə bir sıra köklü problemlər həllini tapsa da, frazeoloji vahidlərin təsnifi məsələlərini əhatə edən müəyyən çatışmazlıqlar hələ də qalmaqdadır. Belə ki, bəzi tədqiqat əsərlərində frazeoloji vahidlər sırasına atalar sözləri, zərbi-məsəllər, aforizmlər, hikmətli sözlər, tapmacalar, sabit söz birləşmələri, qanadlı sözlər, leksik mənaya malik tək-tək sözlər daxil edildiyi halda [2, s. 10 – 77]; [7, s. 99 – 104]; [8, s. 168 – 175]; [10, s. 270 – 276]; [13, s. 366 – 370], bəzilərinə, sadəcə, sabit birləşmələr aid edilir [3, s. 27].

Professor Əbdüləzəl Dəmirçizadə frazeoloji vahidləri (idiom adı altında) üç qrupa bölür:

1. İdiomatik sözlər. Məsələn: *tülkü* – hiyləgər; *dəm* – bir az kefli; *dayı* – məsul vəzifədə olan arxa və s.

2. İdiomatik ifadələr (sabit söz birləşmələri – E. A.). Məsələn: *baş ağartmaq*; *göz-qulaq olmaq*; *əl-ayağa düşmək* və s.

3. İdiomatik cümlələr. Məsələn: *sən öl*; *ağır otur*, *batman gəl* və s. [8, s. 168].

Professor M. Mirzəliyeva frazeoloji vahidlərin struktur bölgüsünə münasibətdə Ə. Dəmirçizadə ilə demək olar ki, eyni mövqedən çıxış edir. Hətta o, frazeologizmləri söz (o yaman *düşüb*), söz birləşməsi (*barmaqarası baxmaq*), cümlə (*işləməyən dişləməz*) şəklində təsnif etdikdən sonra, söz frazeoloji vahidləri quruluşca *sadə* (o bu gün nədənsə *dolmuşdu*), *düzəltmə* (o bu sözdən *alındı*) və *mürəkkəb* (o *vur-tut* birçə kitab almışdı) olmaqla üç növə ayırır [14, s. 74 – 76].

Hər hansı birləşmənin tərkibində işlənməyən müstəqil mənalı sözün müəyyən üslubi məqamda məcazilik qazanmasını əsas götürməklə frazeologiyaya aid edilməsi leksik məcazlarla frazeoloji vahidlərin sərhədinin qarışdırılmasına yol açır, çünki söz məcazilik qazanar-qazanmaz birbaşa frazeologiyanın obyektinə çevrilmir. Yazılı və şifahi nitq prosesində sözün semantik tutumunda meydana gələn məcazilik və ya obrazlılıq frazeoloji vahiddən əvvəl, sözdə çoxmənalılığın və bu əsasda leksik məcazların (metafora, metonimiya, sinekdoxa) yaranmasına gətirib çıxarır. Bu, Əbdü-

ləzəl Dəmirçizadə və M. Mirzəliyevanın söz-frazeologizmlərə aid verdikləri nümunələrdə də aydın görünür. Misallardakı *düşüb* (o bu gün yaman *düşüb*), *alınıb* (o bu sözdən *alındı*), *tülkü*, *dayı* sözlərinin hər biri mənanın köçürülməsi ilə formalaşdığından, əslində, metaforadır.

Söz və frazeoloji vahidlərin bir-birinə münasibəti fəlsəfi dilçilikdə təqribən belə ifadə olunur: "...frazeoloji vahidlər ikinci dərəcəli nominasiyanın bir növüdür (yəni ad yox, münasibət bildirir). Bu proses həm sadə sözləri, həm də sintaqmları (söz birləşmələrini – E. A.) əhatə edir. Sadə işarələrin ikinci dərəcəli nominasiyada iştirakı leksik metaforaların təşəkkülü ilə nəticələnir, sintaqmların iştirakı frazeoloji vahidlərin yaranmasına gətirir" [15, s. 48].

Doğrudur, bəzən dilçilikdə məcaz ədəbiyyat nəzəriyyəsi elminin tədqiqat obyektı sayılır. XX əsrin 50-ci illərindən sonra üslubiyyatın ədəbiyyat və dilçilik üslubiyyatına parçalanması nəticəsində məcaz hər iki elmin tədqiqat obyektı hesab olunur. Ədəbiyyat üslubiyyatı məcazı yalnız estetik bir kateqoriya kimi, incəsənət materialı kimi, dilçilik üslubiyyatı isə ilk növbədə leksik-semantik bir kateqoriya kimi araşdırır [9, s. 80 – 85].

Frazeoloji vahidlər isə semantik genişlənmədən sonra sözün mənə sistemində (müdaxiləməz olmadan) yeni yaranan məcazi mənalı vahidlərdən birinin başqa bir sözlə əlaqəyə girərək söz birləşməsi modelində qurulması ilə formalaşır. Ümumiyyətlə, frazeologiya dildə "sabit birləşmələr"i öyrənmək məqsədilə yaranmış bir elm sahəsidir. Bu anlayışı elmə ilk dəfə daxil edən İsveçrə dilçisi Şarl Balli (fransız dilinin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur) yazır ki, dilə möhkəm şəkildə daxil olmuş birləşmələr *frazeologiya* adlanır [15, s. 546]. Frazeologiyanın müstəqil bir elm sahəsi olaraq formalaşmasında müstəsna xidmətləri olan V. V. Vinqradov da nitqə hazır şəkildə daxil olan bütün birləşmələri *frazeoloji birləşmələr* adlandırır [17, s. 89].

Bütün bunlar birmənalı olaraq deməyə əsas verir ki, frazeologiyanın əhatə dairəsi sözlərlə deyil, birləşmələrlə hədudlanır.

Birləşmələrdən söz açarkən unudulmamalıdır ki, dilin inkişafı prosesində məcazi mənalı mürəkkəb sözlərin müəyyən bir qrupu tarixən qovuşma idiomlarından törədiyi üçün semantikasına və strukturuna görə frazeoloji vahidlərə çox yaxındır. Bu yaxınlıq bəzən onları bir-birindən ayırmağı çətinləşdirir. Görünür, S. Cəfərovun *bel bağlamaq*, *can atmaq*, *dil vermək*, *əl-ayaq etmək*, *dil açmaq*, *alt-üst etmək* frazeoloji birləşmələrini mürəkkəb sözlər adlandıraraq onların vaxtilə qovuşma idiomları kimi işləndiyini diqqətə çatdırması buradan qaynaqlanır [6, s. 90].

Məcazi mənalı mürəkkəb feillərin frazeoloji vahidlərlə eyniləşdirilməsi prosesi Qəzənfər Kazımovun yanaşmalarında sanki təkrarlanır. Tədqiqatçı yazır ki, feillər mə-

cazıləşdikdə başqa bir sözlə birləşərək frazeoloji vahid əmələ gətirir və dilin frazeoloji fondu daha çox belə feillərdən ibarətdir. Feili frazeoloji vahidlər mürəkkəb feil hesab olunur. Məsələn: Əsgər bir an *fikrə getdi*; O, tezliklə *hörmətdən düşdü* və s. [11, s. 184 – 185].

Mürəkkəb feilə münasibətdə Y. A. Rubençik fərqli mövqedən çıxış edir: “Dilin bütün semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinə malik olan mürəkkəb feil (burada komponentləri məcaziləşmiş birləşmələr nəzərdə tutulur – E. A.) mürəkkəb söz olmayıb, komponentləri söz muxtariyyətini qoruya bilən müxtəlif sabitlik dərəcəsinə malik feili birləşmələrdir” [18, s. 216].

M. Mirzəliyeva yanaşmanın “məntiqdən uzaq” olduğunu göstərir və fikrini belə izah edir: “Y. A. Rubençik mürəkkəb sözlə mürəkkəb feil arasında sədd qoyanda, əslində, feillərin söz olduğunu dolayı yolla inkar etmiş olur. Axı *qaç*, *oyna*, *gül* feilləri, eləcə də *gül*, *iş* isimləri və *qırmızı* sifəti hər şeydən əvvəl sözlərdir” [14, s. 62 – 63].

Faktların müqayisəsindən aydın olur ki, Y. A. Rubençik (M. Mirzəliyevanın dediyindən fərqli olaraq, hər cür mürəkkəb feili yox) yalnız komponentləri söz muxtariyyətini qoruya bilən müxtəlif sabitlik dərəcəsinə malik feili birləşmələri feil hesab etmir. Bu da tam məntiqlidir.

M. Mirzəliyeva fikrini davam etdirərək hər bir hissəsi müstəqil vurğusunu saxlayan (mürəkkəb isim, mürəkkəb sifət və mürəkkəb zərfdən fərqli olaraq) və digərlərindən qısa pauza ilə ayrılan birləşmələri mürəkkəb feil adlandırır və mülahizəsini isbat etmək üçün mürəkkəb miqdar saylarının, eləcə də *Qara dəniz*, *Xəzər dənizi* mürəkkəb isimlərinin eyni qaydada formalaşdığını diqqətə çatdırır [14, s. 60 – 69].

Maraqlısı odur ki, alim mürəkkəb sözlərin strukturu ilə tam şəkildə zidd olan həmin xüsusiyyətlərin mürəkkəb sözlərin linqvistik təbiətinə xas bir keyfiyyət olduğunu iddia edir [14, s. 61 – 65].

Əvvəla, qeyd edək ki, *Qara dəniz* və *Xəzər dənizi* birləşmələrini mürəkkəb isim adlandırmaq absurddur. Onlar struktur və semantikasına görə dilin onomastik sistemində daxil olan mürəkkəb adlardır. Mürəkkəb adları isə hər hansı xüsusiyyətinə görə mürəkkəb isimlərlə müqayisə etmək düzgün deyil. Mürəkkəb miqdar saylarına gəlincə, mürəkkəb adlandırılan bəzi miqdar sayları mürəkkəb sözlərlə uyğunluq təşkil etsə də (məsələn, on beş, yüz on beş və s.), bəziləri mürəkkəb söz strukturundan kənara çıxır. Məsələn, bir miyard iki yüz səksən doqquz milyon iki yüz əlli altı min üç yüz altmış beş sayı dörd sintaqmdan ibarətdir. Belə sintaqmatik əlaqə tərkiblərə xas olmaqla mürəkkəb söz həddlərini aşır. Ona görə də mürəkkəb miqdar saylarını onun spesifikasiyasını nəzərə alaraq, *tərkibi miqdar sayları* adlandırmaq daha dəqiq elmi yanaş-

ma olardı.

Aparılan araşdırmalarda frazeoloji vahidlərlə məcazi mənalı mürəkkəb sözlərin (mürəkkəb feillərin) eyniləşdirilməsi təsnifat prosesində onları fərqləndirən əlamətdar cəhətlərin diqqətdən kənarda qalması ilə bağlıdır.

M. Adilov bu barədə geniş məlumat verərək yazır ki, dildə olan bütün sözlər iki momentlə (müləhizə ilə – E. A.) müəyyən edilir:

1. Sözlün məna momentliyi (daxili momentlik).
2. Sözlün texniki momentliyi (xarici momentlik).

Tipik və şübhəsiz bir sözü aldıqda görmək olur ki, onun təamlığı iki vəziyyətdə müəyyən edilir: onun semantikasının təamlığı və onun tam formalaşması. Bütün söz ekvivalenti – sabit birləşmələr məna momentliyi ilə fərqlənir. Texniki planda isə sabit birləşmələr ancaq “ayrıca formalaşmışdır”, yəni bunlar xarici əlaqədən məhrumdur [1, s. 42].

Mürəkkəb söz dedikdə, bir neçə (ən azı iki) müstəqil lüğəvi mənaya malik olan sözlün tam formalaşmış bir vahiddə birləşməsini anlayırıq [1, s. 44]. *Tam formalaşma* mürəkkəb sözlün qrammatik (morfoloji, sintaktik), fonetik və qrafik cəhətdən məhz söz kimi formalaşmasıdır.

Əlbəttə, mürəkkəb sözlün hər quruluş tipi üçün bu əlamətlərin hamısının birlikdə mövcud olması zəruri deyildir. Bir halda bu, başqa halda digər və ya bütün əlamətlər birlikdə iştirak edə bilər [1, s. 47].

Mürəkkəb sözləri (feilləri) feili frazeoloji vahidlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Mürəkkəb sözlər nominativ vahid olaraq ad bildirir, frazeoloji vahidlər isə ikinci dərəcəli nominasiya vahidi kimi ad yox, münasibət bildirməyə xidmət edirlər [15, s. 541].
2. Mürəkkəb sözlərin komponentləri sabit söz sırasına malik olur. Sıra pozulduqda mürəkkəb söz ya əvvəlki mənasını itirirərək (anlaşılmaz) mənasız söz yığınınə çevrilir (məsələn, ayaqqabı sözlünün komponentlərini dəyişdikdə əvvəlki məna itdiyi kimi), ya da təsadüfi halda yeni mənalı ismə çevrilir (Ağəli – Əlağa). Ancaq feili frazeoloji vahidlərin komponentlərinin yeri dəyişə bilər. Məsələn: *Gəlməsin zavalə* elin sərvəti (B. Vahabzadə).
3. Mürəkkəb sözlərin komponentləri arasına başqa sözlər artırmaq olmur. Feili frazeoloji vahidlərin isə əksəriyyətinin tərəfləri arasına bir və ya bir neçə söz artırmaq mümkündür və bu onun ümumi mənasına xələl gətirmir. Məsələn: Dünən gecə atanın *qəlbi* oğlundan sanki birdəfəlik *sındı*; Uşaqların *ayağı* da ana evindən *kəsilmişdi*;

Kimsə *qaraltmasın* daha *qanımı*; *Salma* özünü bir belə *gözdən*; Əsgər *yola* bu gün yox, sabah *düşəcək* və s.

4. Feili frazeoloji vahidlər yenidən leksikləşə bilər. Məsələn: *Ət tökmək* – *əttökən (söhbət)*.

5. Mürəkkəb sözlərdən fərqli olaraq, feili frazeoloji vahidlərin birinci komponenti, əsasən, şəxslər üzrə dəyişə bilər. Məsələn: *ürəyimə yatmaq, ürəyinə yatmaq, ürəyinizə yatmaq* və s.

6. Mürəkkəb sözlər konkret mənaya malik olduqlarından, dildə onların variantı yoxdur. Mürəkkəb sözlərlə müqayisədə feili frazeoloji vahidlərin müəyyən qisminin variantları vardır. Məsələn: *abrını tökmək, abrını ətəyinə bükmək, abrını vermək* və s.

7. Bütün feili frazeoloji vahidlərin hamısına xas olan bir əlamət onları mürəkkəb sözlərdən daha kəskin fərqləndirir. Bu da komponentlərin öz heca vurğusunu saxlamasıdır [3, s. 59 – 61].

8. Frazeoloji vahidlərdən fərqli olaraq, məcazi mənali mürəkkəb sözlər sözün əsasını təşkil edir və yeni leksik vahidlərin əmələ gəlməsində vasitə rolunu oynayır. Məsələn: *acgöz-lük, dilazar-lıq* və s.

A. Bəşirova dilçilikdə mürəkkəb feilləri feili frazeoloji vahidlərdən fərqləndirən belə səciyyəvi xüsusiyyətlər əsasında mürəkkəb feillərə aid edilən *kef çəkmək, car çəkmək, zəhlə tökmək, dərd çəkmək, xərc çəkmək, qol çəkmək, meyil salmaq, acığı tutmaq, qıdığı gəlmək, hirsli tutmaq, paxıllığı tutmaq, nəzərdə tutmaq, fikirdə tutmaq, adı çıxmaq, yalanı çıxmaq, dövrən sürmək, vaxt keçirmək* ifadələrini doğru olaraq feili frazeoloji vahidlər sırasına daxil edir [4, s. 49].

Mühakiməni “uğursuz cəhd” adlandıran M. Mirzəliyeva yuxarıda verilmiş misalların hamısını mürəkkəb söz (feil) hesab edir (və ya mürəkkəb feil hesab edənlərlə həmfikirdir) və fikrini müqayisə yolu ilə arqumentləşdirməyə çalışır.

O, A. Bəşirovanın “ürəyimə yatmaq”, “ürəyimizə yatmaq” birləşmələrinin birinci komponentinin şəxslər üzrə dəyişə bildiyi üçün frazeoloji vahid adlandırılmasına qarşı çıxaraq bildirir ki, *kömək / köməyimizi / köməyinizi etmək* mürəkkəb feilinin də birinci tərəfi şəxslər üzrə dəyişə bilər [14, s. 66].

Bundan əlavə, A. Bəşirova mürəkkəb feillərdən fərqli olaraq, *ürəyinə düşmək, könlünə düşmək; başa vurmaq, başa çaxmaq* frazeoloji vahidlərinin komponentlərini öz sinonimi ilə əvəz etməyin mümkün olduğunu söyləyir. M. Mirzəliyeva eyni xüsusiyyəti *yardım etmək, kömək etmək* və s. “mürəkkəb feil” adlandırdığı feillərə də şamil edir və fikrini davam etdirərək yazır ki, frazeoloji vahidlərdə olduğu kimi, mürək-

kəb feillərdə də tərəflər arasına sözlər artırmaq mümkündür. Məsələn, *köməyi ona ürəkdən edirəm* [14, s. 67].

Təqdim olunan materialların təhlilindən məlum olur ki, M. Mirzəliyeva mürəkkəb feillərə münasibətdə ənənəvi dilçilikdən kənara çıxmadığı üçün müşahidə olunan çatışmazlıqları nəzərə almır, nəticədə, səhvən mürəkkəb feillər sırasına daxil edilən *kömək etmək*, *acığı tutmaq*, *dərd çəkmək* və s. feili frazeoloji vahidləri mürəkkəb feillərin formalaşma qanunauyğunluğunun tələblərinə cavab vermədiyini halda, mürəkkəb feil adlandırır [14, s. 65 – 67].

Əlbəttə, mürəkkəb feillərə struktur-semantik baxımdan yanaşma birmənalı deyildir.

Q. Kazımov *olmaq*, *etmək*, *eləmək* feillərinin adlara qoşulmasından yaranan mürəkkəb feillərdən danışarkən (pərt olmaq, dilxor olmaq, parça-parça olmaq) “olmaq” sözünü *-dır* şəkilçisi ilə əvəz etməyin mümkün olduğunu (parça-parçadır, dilxordur, pərtdir), “etmək”, “eləmək” sözlərinin isə yarımmüstəqil mürəkkəb feillər (səhv etmək, fikir eləmək, him eləmək) əmələ gətirdiyini göstərir [11, s. 184].

Q. Kazımovun mürəkkəb sözlərlə bağlı qəbul etdiyi yekdil fikir ondan ibarətdir ki, mürəkkəb sözlər iki və daha artıq müstəqil mənalı sözün dildə fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən tam formalaşması nəticəsində meydana gəlir.

Belə olduğu təqdirdə, sual yaranır. Tərəflərindən biri yarımmüstəqil olan və ya şəkilçinin mənasına bərabər məna ifadə edən birləşməni hansı keyfiyyətinə görə mürəkkəb feil adlandırmaq olar?

Əsasən, semantikasına görə mürəkkəb feillərə uyğun gəlməyən bu tip birləşmələrlə bağlı tədqiqatçılar daha səmərəli mövqedən çıxış edirlər.

C. Cəfərov adlarla “etmək”, “eləmək” köməkçi feillərindən yaranan *fikir eləmək*, *ifadə eləmək*, adlarla məcazi mənada işlənən “salmaq”, “gəlmək”, “vurmaq”, “düşmək” sözlərindən yaranan *səs salmaq*, *qərib düşmək*, *dəhşətə gəlmək* və s. birləşmələrini ənənəvi dilçiliyə uyğun mürəkkəb feillər sırasında versə də, onların mürəkkəb feil olub-olmamasını mübahisəli hesab edir [6, s. 75].

F. Zeynalov bir az da dəqiqləşmə apararaq mürəkkəb feillərə aid edilən *kömək et*, *tanış elə* birləşmələrini tərkibi feil, *dəhşətə gəlmək*, *qulaq asmaq* birləşmələrini isə sabit söz birləşmələri adlandırır [6, s. 75].

A. Ələkbərov da yuxarıda verilmiş modellər əsasında qurulan birləşmələrin heç birini mürəkkəb feil hesab etmir [6, s. 75].

Əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, dilçilikdə fikir müxtəlifliyinə yol açan məsələlərdən biri də frazeoloji ifadə və ibarə adı altında atalar sözləri, zərbi-məsəllər, hikmətli sözlər, aforizmlər, qanadlı sözlər və tapmacaların frazeoloji vahidlər sırasında təqdim edilmə-

sidir. Müləhizənin ilk baxışda inandırıcı təəssürat yaradan məntiqli səbəbləri vardır. Bunlar frazeologiyanın dil sistemində bir növ sərhədini müəyyən edən sabitlik, idiomatiklik, məna bütövlüyü və monolitlik kimi kateqorial əlamətlərdir. Həmin əlamətlərdən məcazilik dominant mövqeyə malikdir, çünki frazeoloji vahidlər ilk növbədə məcazilik əsasında təşəkkül tapır. M. Mirzəliyevanın dediyi kimi, “frazeologiya məhz məcazi mənadan doğan, ona söykənən və məcazilik üzərində qərar tapıb möhkəmlənən bir dilçilik sahəsidir” [14, s. 31].

Frazeoloji vahidlərlə yanaşı, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, hikmətli sözlər, aforizmlər, qanadlı sözlər və tapmacalar bu xüsusiyyətlərin bilavasitə daşıyıcıları olduqlarından dilçi-tədqiqatçıların əksəriyyəti onları da frazeoloji vahid adı altında tədqiq edirlər.

H. Bayramov isə qeyd edir ki, atalar sözləri və məsəllərin frazeologiyanın tərkib hissəsi hesab edilməsinin heç bir elmi əsası yoxdur. Bəzi atalar sözlərindəki obrazlılıq da bilavasitə fikrin tərkib hissəsi olmasına gətirib çıxarmır və onda frazeoloji vahidə xas olan keyfiyyət yoxdur [3, s. 44].

Alimin irəli sürdüyü konsepsiya nəzəri cəhətdən məntiqli olsa da, fərqləndirici meyar olaraq obrazlılığı əsas götürməsi absurddur. Ona görə ki obrazlılığa gedən yol məcazilikdən keçir. Məcazilik isə frazeologiyanın başlıca xüsusiyyətlərindən biridir.

Qeyd edək ki, atalar sözləri, məsəllər (və bu kateqoriyadan olan digər vahidlər) frazeologizmlərə xas olan xüsusiyyətlərin daşıyıcıları olmalarına baxmayaraq, frazeoloji vahidlərdən kəskin şəkildə fərqlənilirlər. Funksionallığı və struktur-semantik xüsusiyyətlərinə görə frazeoloji vahidlər dilə, atalar sözləri, məsəllər (və bu kateqoriyadan olan vahidlər) isə nitqə aid olan kateqorial vahidlərdir və bu, dilçilikdə heç vaxt dəyişməyən bir qanunauyğunluqdur. Odur ki frazeoloji vahidlər dil, atalar sözləri, məsəllər (və bu kateqoriyadan olan vahidlər) nitq vahidləri olmaqla eyni kateqoriyaya daxil edilə bilməzlər. Təsnifatda bunun diqqətdən kənarda qalması dil və nitqin sərhədinin qarışdırılması anlamına gəlir.

Buradan əldə olunan məntiqi nəticə odur ki, frazeologiyanın tədqiqat obyektinə məcazi mənaya malik hər hansı söz və ya cümlə quruluşlu birləşmələr deyil, dildə hazır şəkildə mövcud olan sabit söz birləşmələri daxildir.

Sabit söz birləşməsi geniş anlayışdır. Frazeologiya onun müəyyən bir qismini əhatə edir. S. N. Muratovun təbirincə desək: “Türk dillərində frazeoloji vahid sabit söz birləşməsidir, lakin hər cür sabit söz birləşməsi frazeoloji vahid deyildir” [16, s. 115].

Nəticə

Frazeologizmlərin sabit birləşmələr sistemində mövqeyini dəqiq müəyyən etmək üçün ilk növbədə sabit birləşmələrin məzmununa aydınlıq gətirilməlidir. “Sabit birləşmələrin komponentlərindən biri zəif, yaygın, son dərəcə ümumi semantikasi ilə, yaxud tərəflərdən birinin və ya hər ikisinin məcazi mənada işlədilməsi ilə birləşmə komponentlərin ayrılmazlığına səbəb olur” [12, s. 69].

İzahdan aydın olur ki, sabitləşməyə səbəb olan komponentlərin ayrılmazlığı iki şəkildə təmin olunur: a) tərəflərdən birinin zəif, yaygın, son dərəcə ümumiləşmiş semantikaya malik olması ilə; b) tərəflərdən birinin və ya hər ikisinin məcazi mənada işlədilməsi ilə.

Bunlardan birincisi, sabit söz birləşmələrinin sabit leksik birləşmələr, ikincisi, sabit frazeoloji birləşmələr növünü formalaşdırır.

Sabit leksik birləşmələrdə tərəflərdən biri həm qrammatik, həm də leksik mənə, digəri yalnız qrammatik mənə daşıyır. Məsələn: *Hər tərəf zil qaranlıq idi. Bir qədər havada gəzdikdən sonra yatmaq istəyirdik*. Verilən cümlələrdəki birləşmələrin asılı tərəfi olmadan əsas tərəf heç bir konkret mənə ifadə etmir [12, s. 69]. Frazeoloji birləşmələrdə isə tərəflərdən biri və ya hər ikisinin məcaziləşməsi frazeoloji vahidləri formalaşdırır. Deməli, sabit söz birləşmələrinin digər formaları ilə müqayisədə frazeoloji birləşmələrdə sabitliyi təmin edən məcazilikdir.

Ədəbiyyat

1. Adilov, M. (2010). *Əsərləri*. I cild. Elm və təhsil.
2. Adilov, M., Yusifov, G. (2019). *Sabit söz birləşmələri* (müəllimlər üçün vəsait). Elm.
3. Bayramov, H. (1978). *Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları*. Maarif.
4. Bəşirova, A. Q. (1984). Müasir Azərbaycan dilində frazeoloji vahid və mürəkkəb feillərin tədrisinə dair. “*Azərbaycan dili*” məcmuəsi, Respublika elmi-metodik konfransının materialları.
5. Cəfərov, C. (2016). *Müasir Azərbaycan dili* (Leksikologiya, morfologiya, sintaksis məsələləri).
6. Cəfərov, C., Abdullayev, N. (2004). *Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası*.
7. Cəfərov, S. (2007). *Müasir Azərbaycan dili* (leksika). Şərq-Qərb.

8. Dəmirçizadə, Ə. (1962). *Azərbaycan dilinin üslubiyyəti*. Azərtədrisnəşr.
9. Əfəndiyeva, T. (2001). *Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyət problemləri*. Elm.
10. Xəlilov, B. (2008). *Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası*.
11. Kazımov, Q. (2014). *Müasir Azərbaycan dili* (morfologiya). Elm və təhsil.
12. Kazımov, Q. (2010). *Müasir Azərbaycan dili* (sintaksis). Elm və təhsil.
13. Qurbanov, A. (2010). *Müasir Azərbaycan ədəbi dili*. I cild.
14. Mirzəliyeva, M. (2009). *Türk dillərinin frazeologiyası*.
15. Seyidov, Y., Abdullayev, Ə., Məmmədli, A. (2014). *Azərbaycan dilinin funksional grammatikası: söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya*. IV cild.
16. Muratov, S. N. (1961). *Ustoychvyye slovosochetaniya v tyurkskikh yazykakh*.
17. Vinogradov, V. V. (1947). *Ob osnovnykh tipakh fraziologicheskikh yedinitits v russkom yazyke*.
18. Rubenchik, Yu. A. (1981). *Osnovy fraziologii persidskogo yazyka*.